

УДК 94 (477) «1956/1961»

П. В. Киридон

КЕРІВНІ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ЗЛАМІ ПОСТСТАЛІНСЬКИХ ДЕСЯТИЛІТЬ

Період другої половини 1950-х – початку 1960-х років був визначальним у десятирічному процесі десталінізації. Саме тоді офіційна критика сталінізму окреслила ідеологічні та організаційні межі, засудження злочинів минулого набуло певної системності, акцентувавши громадську думку на елементах політичного ладу, котрі трактувалися як спотворення істинного соціалізму і від яких слід позбутися. У підсумку, захистивши принципові засади більшовицького тоталітаризму, керівництво КППС на зламі 1950-1960-х років зберегло гегемонію партії в суспільстві, посиливши позиції правлячого режиму. У статті досліджено особливості та суперечності еволюційних процесів у середовищі української партійно-державної правлячої номенклатури, на основі переважно документальних джерел показано її вплив на процеси десталінізації, доведено органічну неспроможність змінити тоталітарну природу комуністичної системи, незважаючи на спроби лібералізації та демократизації соціально-економічного та суспільно-політичного режиму часів хрущовської «відлиги».

Ключові слова: Українська РСР, КППС, КПУ, з'їзди партії, правляча номенклатура, хрущовська «відлига», демократизація, лібералізація.

Упродовж зазначеного часу на зміну пізньому сталінізму прийшли часи «колективного керівництва», згодом відкинутого хрущовським одноосібним тиском і становленням його майже авторитарної влади. Вони позначилися спробами відійти від крайнощів тоталітаризму, намаганнями лібералізувати суспільний лад, виробничі відносини та політичну систему. Критика (хоча й непослідовна) сталінських злочинів спричинила перегляд наукових теорій і догм. Завдяки пом'якшенню тоталітарного контролю історики помітно активізували пошукові дії. Вийшли друком праці, котрим були властиві намагання дотримуватися принципів об'єктивності та історизму. Щоправда, й надалі культивувалася партійність методології наукових розвідок.

Поступово в історіографії оформилася концепція розбудови суспільства: десталінізація та формування демократії радянського типу (лібералізація). Перспективи розвитку мали замінити девальвовані в сталінські часи, вибракувані часом політичні орієнтири. Потужний механізм пропагандистсько-агітаційної машини КПРС формував громадську думку щодо несумісності сталінської моделі зі справжнім соціалізмом та непересічності нового, хрущовського трактування шляхів утілення ленінського заповіту. Одночасно періодичні нагадування про заслуги Й. Сталіна, котрі озвучував М. Хрущов, окреслювали кордони критики минулого, залишаючи ексклюзивні прерогативи в оцінці сталінщини за вищим керівництвом КПРС [4; 8; 10; 19; 22].

Від середини 1950-х років із критикою культу особи компартійний ареопаг зрідка виходив на рівень публічного обговорення. Так створювалася ідеологічна монополія «верхів» на десталінізацію. Широкі маси (навіть низові номенклатурні ланки) не допускалися до участі в засудженні сталінщини. Лише XX і XXII з'їзди КПРС стали винятком (на «проміжковому» XXI з'їзді в 1959 році Й. Сталіна було згадано лише один раз – у виступі секретаря Компартії Литовської РСР А. Снечкуса [41, с. 72-73]).

Наукові публікації згодом стали все більше відображати нові ознаки історичної доби «застою» [13]. Аж до проголошення незалежності України справа посутньо не змінилася [14; 22; 26]. На зламі XX і XXI століть вітчизняна наука збагатилася новими публікаціями, котрі, проте залишають значне поле недостатньо досліджених із сучасних методологічних позицій питань історії зазначеного часу [21; 12; 23].

Пропонована стаття має на меті висвітлити проблеми, пов'язані з інституціоналізацією та особливостями функціонування української правлячої номенклатури в переломний період хрущовської «відлиги» 1956-1964 років.

Виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС із закритою, за словами Ю. Шаповала «емблематичною» [52], доповіддю, дав старт розвінчуванню Й. Сталіна, критиці культу особи, десталінізації громадського життя. Йшлося про початок серйозних змін у політичному курсі СРСР. Партійно-державна номенклатура опинялася в непростому становищі, оскільки мала як перебудовуватися сама, так і мобілізувати на зміни суспільні сили.

Мали значення й ухвалені з'їздом соціально-економічні плани-директиви на чергову п'ятирічку, які передбачали розвиток народногосподарської сфери, масштабне індустріальне будівництво і зростання аграрного сектору (на 7,6% – середньорічний показник ВВП і 9% – за продуктивністю праці [9, с. 412]). Тоді ж СРСР заявив низку міжнародних ініціатив, затвердивши принципові положення:

про можливість перемоги соціалізму парламентським шляхом і про відсутність фатальної неминучості світової війни. Це означало відмову від курсу на світову революцію, крок до нового трактування ролі Компартії в суспільстві [43, с. 8].

Разом із тим ми поділяємо думку Г. Арбатова, котрий, оцінюючи підсумки з'їзду, відзначав, що він не стільки дав суспільству відповіді, скільки порушив актуальні питання [3, с. 29]. Тож надалі належало розвивати окреслені М. Хрущовим сюжети, за умови, що однозначного бачення їх не було. Однак десталінізація, як актуальна проблема, поставала цілком явно. Газета «Правда» оприлюднила такі напрями нагальних змін: розширення прав і компетенції союзних республік, строге дотримання законності, перебудова системи планування, розгортання ініціативи місць, активізація діяльності Рад, розвиток критики і самокритики [36].

Згодом окреслилася напівофіційна програма десталінізації, хоча вживати термін уникали. Зміст процесу включав критику сталінізму, реабілітацію політв'язнів, лібералізацію політичного ладу та пом'якшення його тоталітарних форм. Політична характеристика М. Хрущова оформилася в умовах культу Й. Сталіна, і він тривалий час був переконаним сталіністом. Ветеран КДБ Ф. Бобков, котрий у березні 1953 року був серед небагатьох у Колонному залі Кремля, коли там напередодні похорону монтували труну з тілом «вождя», згадує, що члени комісії з організації похорону плакали, але тільки М. Хрущов – безутішно ридав [5, с. 133].

Від 1956 року означилася думка про необхідність зміцнювати колективне керівництво та соціалістичну законність, оскільки в недалекому минулому ці принципи управління порушувалися. Перед номенклатурою ставилося завдання дотримуватися колегіальності в роботі апарату, у внутрішньопартійному та радянському житті загалом. Превалювала переконаність у тому, що культ особи несумісний з марксизмом [36].

Щоправда, перша хвиля десталінізації швидко загальмувала і замість стратегічного розвою звелася до політико-ідеологічної кампанії, а після «закритих» листів ЦК КПРС восени 1956 року спостерігалось вже помітне обмеження критики сталінізму. Варто взагалі зауважити вплив ситуативних політичних реалій на внутрішнє становище апаратних утворень. На час проведення XX з'їзду КПРС тривав перегляд ролі номенклатури [27, с. 11].

Доречно покликатися на думку В. Наумова, котрий наголошував: XX з'їзд розколов партію. Одні перейнялися сумнівами, інші – твердою рішучістю боротися за викорінення сталіністського зла, треті – тривогою за ймовірну відповідальність за персональну причетність до репресій. Номенклатура перебувала в збуреному стані, боячись за свою подальшу долю [30, с. 86-87]. Крім того, усі бачили: підсумки з'їзду фіксували напрацьовані М. Хрущовим владні позиції. Спираючись на ухвали форуму та положення секретної доповіді, він мав шанси розвинути успіх. При цьому витримувався важливий політичний вектор компартійної диктатури: сприяти впотужненню позицій тоталітарних структур.

Але номенклатура побачила, що результатом XX з'їзду став захист (коштом іміджу Й. Сталіна) партійно-державних управлінців, яким гарантувалося політичне життя. Зауважимо на думці С. Білоконя: М. Хрущов урятував апаратників, відстоявши їхній статус та позбавивши загрози репресій. Вони «справді забезпечували собі дальше панування і майбутнє довгожителство, яке

згодом стало викликати заздрість... політичної еліти світу. ...Сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл – ось що критикував Хрущов, а не культ комуністичної сваволі» [4, с. 110-111]. Дійсно, перший секретар обґрунтував заміну збанкрутілого культу Й. Сталіна тоталітарним ідолом партії.

Стосовно Української РСР симпатії М. Хрущова виражалися в кадрових діях, завдяки чому вихідці з республіки обіймали високі посади в центрі. Це викликало заздрощі з боку не-українців. Ф. Бобков відзначив його «любов» до України: вишиванки, народні пісні, прислів'я та приказки, просування з республіки на північ посівів кукурудзи. Але головне: УРСР стала закритою для обміну кадрами, мало приймала на роботу номенклатурників із-поза її меж. Українці ж упевнено осідали в столиці Радянського Союзу [5, с. 147]. Зокрема після XX партз'їзду помітно посилилася роль О. Кириченка, який невдовзі став членом Президії і другим секретарем ЦК КПРС. Підтримуючи М. Хрущова, він, однак, не раз твердив про перегини десталінізації [33, с. 10-11].

В Українській РСР ліберальні процеси поширилися до низових організацій партії. Проте перебіг подій контролювався номенклатурою. Кроки до пом'якшення режиму висвітлювали проблему сумісності однопартійної диктатури й демократії. Практика засвідчила неможливість розв'язання цього протиріччя. Символічним знаком було те, що вже на початку 1957 року сталися політичні арешти кількох сотень невдоволених суспільним ладом [16, с. 18].

Управлінські апарати й надалі працювали за бюрократичними схемами. Старі методи глибоко вкоренилися в чиновницьку практику. Функціонери навчилися відволікати увагу суспільства, створювати оманливе враження поступу, «забалакувати» нагальні проблеми. Спроби обмежити чисельність бюрократії після XX з'їзду (постанова Президії ЦК КПРС 1 червня 1956 року передбачала скорочення управлінців на 60 – 65% [37, с. 7]) упроваджувалися непослідовно і накреслених показників не досягли.

Реагуючи на підсумки XX з'їзду КПРС не так, як сподівалася влада, громадяни УРСР відверто висловлювалися про недоліки в роботі керівних структур. Так, на Полтавщині матеріали партійного форуму обговорювалися в майже 2,3 тис. первинних парторганізацій (за участі 117 тис. 865 чоловік, із яких 14 тис. 781 особа взяла участь в обговоренні). Несподівано для організаторів зібрань зазвучала критика місцевого керівництва. Зокрема, йшлося про культівські методи роботи секретарів Полтавського обкому В. Маркова і М. Стахурського, котрі припускалися грубощів і не терпіли критичних зауважень на свою адресу. Як недоступних для народу, таких, що не рахуються з інтересами громадян, чужих принципам колегіальності, управлінців звинувачували в нездатності керувати парторганізаціями та державно-господарськими установами. Директорові машинобудівного заводу в Полтаві закидали створення культу власної особи [12, арк. 2]. Подібні вияви критики мали місце в усіх областях УРСР [7, с. 34-43].

Прикметно, що авангардною силою стала інтелігенція, котра взялася викривати радянський бюрократизм. Як йшлося в «Записці» відділу культури ЦК КПРС 1 грудня 1956 року, «плямування та викриття партійних працівників і керівників набуває нерідко характеру дешевої сенсаційності та крикливості, міщанського зубоскальства. Типи голів колгоспів, начальників главків, міністрів і їхніх заступників, узагалі всіляких «номенклатурних» працівників стали основним об'єктом плямування на сторінках «Крокодила», вони кочують із однієї п'єси в

іншу... Критика бюрократичних збочень у діяльності партійного і радянського апарату в нашій літературі має вестися з позицій боротьби за його зміцнення і вдосконалення, а не з позицій обивателів, котрі ратують за анархічне свавілля і прагнуть скомпрометувати в очах народу органи пролетарської диктатури» [2, с. 573-574].

Однак регулювати процес, який набував характеру стихії, владі мало вдавалося. «Записка» ЦК КПРС 11 травня 1957 року критикувала журнал «Новый мир» за «тенденції до огульного охаювання партійного і державного апарату, який у деяких творах трактується як такий, що складається геть із переродженців і бюрократів». Засуджувався український часопис «Вітчизна»: у циклі віршів М. Гірника «Короїди» (красномовна сама назва!) «трудовому народові протиставляється як така, що втілює державний апарат, група «ситих і тупих», чужа потребам та інтересам мас» [2, с. 673-682].

У Записці ЦК КПРС «Про деякі нездорові явища в Московському відділенні Спілки письменників» згадується літератор П. Бляхін, який заявив про корупцію (кримінальний злочин) партійно-радянського апарату, «вихованого для здійснення культу особи». На зборах парторганізації Спілки письменників України розглянули персональну справу В. Швеця, який «припустився антипартійних, хуліганських висловлювань, спрямованих на підрив дружби між народами». Його перевели з членів до кандидатів у члени КПРС. Поетові А. Малишку за подібну провину було вказано й оголошено строге попередження [15].

Номенклатура перебувала в непевному становищі, діяла нерішуче. ЦК реагував теж доволі обережно, лише направив 1956 року до низових ланок партії три закритих листи з застереженнями щодо критики Й. Сталіна. У них простежувалося стимулювання номенклатури до організації спротиву активній деєсталінізації. Так партійне керівництво визначало рамки свободи обговорення проблем, зачеплених антисталінськими постановами ЦК, щоб «відділити критику від наклепу» [44, с. 362], встановлювало межі висновків із закритої доповіді М. Хрущова і вводило покарання за їхнє порушення в порядку партійно-адміністративної відповідальності, але не більше того.

Обговорення закритих листів могло вилитися в «полювання на відьом», пошук наклепників і викриття колег за антирадянські висловлювання, цілком у дусі 1930-х років [34, с. 111]. Адже саме апарат формував громадську думку, тож передусім на нього покладалися нові задачі, виконання яких вимагало номенклатурної солідарності. Чимало комуністів вважали, що ЗМІ надто захопилися викриттям правопорушень і критикою номенклатурної бюрократії.

Усе виразніше формувалася спротив деєсталінізації. Випиналися негативні наслідки оптимізації апаратів, зменшення їхньої чисельності, урізання паперотворчості тощо. Скажімо, скорочення управлінських штатів породжувало проблему працевлаштування звільнених, що викликало нарікання на дії влади. У другій половині 1950-х років набуло поширення високовартісне переміщення номенклатури з міст у сільське господарство, із метою зміцнення корпусу голів колгоспів, директорів радгоспів та МТС. На XX з'їзді делегатів інформували про те, що на село подалися 120 тис. спеціалістів, із них понад 20 тис. стали головами колгоспів [29, с. 119-120]. Витратною акцією було цілеспрямоване перекидання апаратників на цілині землі.

М. Хрущов, розуміючи власну залежність від апарату, намагався створити враження причетності управлінців до найважливіших питань. 1956 року він провів кілька виробничих нарад (у тому числі в Українській РСР) із багатотисячними (за рахунок запрошених регіональних апаратників) аудиторіями. Обкоми було включено до списку парторганів, котрим розсилалися протоколи Президії ЦК, на перших секретарів цих комітетів КПУ поширювався порядок ознайомлення з секретними матеріалами [34, с. 112-113].

Разом із тим М. Хрущов постійно вдавався до дій, спрямованих проти номенклатури. Примітною стала стимульована центром ротація керівних кадрів. У Полтавській області, до прикладу, протягом квітня – листопада 1956 року оновлення апаратних працівників склало 13,5% [12, арк. 75]. Цією акцією руйнувалися кланові утворення, відбувалося перемішування чиновників горизонтально та вертикально. М. Хрущов за умов кадрових переміщень мав можливість усунути негодних і піднести тих, хто мав його підтримувати.

Перший секретар, використовуючи інформацію про адмін апарат, не тільки прагнув до зменшення штатів управлінців, а й хотів зміцнити власні позиції. Скорочуючи номенклатуру, він говорив: «Апарат ЦК сильний і кваліфікований. Він був великий і громіздкий. Останнім часом його скоротили, від цього він став краще працювати. Але й надалі треба вдосконалювати його роботу. Дуже вже розбухали партійні, радянські, господарські апарати. І весь час вони ділилися, ніби живі клітки, множилися, що віталосся. Але таке зростання накопичувало одну ланку над іншою, ускладнювало керівництво і заважало спільній роботі. Треба й надалі вдосконалювати роботу апарату, скорочувати зайві ланки, викорінювати бюрократизм» [31, с. 576].

«Правда» в липні 1956 року інформувала, що протягом двох років адміністративно-управлінський апарат було зменшено майже на 750 тис. осіб. Однак накреслення ХХ з'їзду вимагали продовження такої роботи, оскільки в цьому полягає розвиток соціалістичного демократизму [38]. Поєднання зменшення числа управлінців із демократизацією не раз звучало у виступах М. Хрущова. На грудневому (1956 рік) пленумі ЦК КПРС він здійснив спробу урізати штати комітетів партії та управлінь і відомств, яка виявилася невдалою, бо ухвали з цього питання не прийняли.

Натомість лютневий (1957 рік) пленум прийняв пропозицію першого секретаря про заміну галузевого принципу господарювання на територіальний, після чого було здійснено децентралізацію управління промисловістю, скорочено більшість союзних міністерств. Верховна Рада ухвалила відповідний Закон СРСР, згідно з яким розпочалося формування РНГ. Завдяки раднаркомам М. Хрущов мав намір зламати рутинну чиновницьку систему. Отже, це була антиноменклатурна акція.

Функціонери сприйняли цей поворот неоднозначно, для більшості апаратників випливала перспектива втрати посади й переміщення зі столиці до провінційних центрів новостворених РНГ. На захист інтересів номенклатури 28 травня 1957 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали постанову «Про трудове влаштування працівників, котрі вивільняються з управлінського апарату у зв'язку з подальшим удосконаленням організації управління промисловістю та будівництвом». Рішення гарантувало чиновникам, що переходили в РНГ, своєчасне влаштування, одноразові виплати в розмірі 2-х місячних окладів та

0,25 окладу – кожному членові сім'ї, оплату проїзду, перевезення майна, добових витрат, збереження зарплати, першочергове надання житла або позики на його будівництво тощо [1, с. 486-487]. Як бачимо, щодо мотивації праці номенклатури колишні, мобілізаційні важелі, напрацьовані в сталінські роки, було відкинуто. Розрахунок виводився з нових реалій, котрі вимагали керуватися переважно матеріальними стимулами.

Саме тоді апаратники відчули, що економічна політика першого секретаря все більше нагадує вервицю сумнівних ініціатив, форсованих бажанням швидко, із мінімальними затратами досягти вражаючих підсумків. Подальші ініціативи М. Хрущова постійно насторожували функціонерів [9, с. 399-402]. Управлінські зигзаги нервували адміністративний апарат. Причому Українській РСР діставалося найбільше, оскільки республіку вважали за ідеальний полігон для масштабних експериментів [41, с. 248].

Унаслідок реформи в Радянському Союзі ліквідовувалося 141 міністерство. Регіональні РНГ (усього 105, у тому числі в Українській РСР – 11) забирали повноваження столичних міністерств (в УРСР ліквідовано 11 союзно-республіканських і 2 республіканських міністерства, 1 Держкомітет [46, арк. 111-112]), посутньо розширюючи вплив регіонів на економічні процеси. Обласні та районні керівники відтепер спиралися на фахівців, які прибували з міністерств, що ліквідовувалися, або заповнювали штатні структури власними кадрами [37, с. 9].

Справу вирішували поспіхом, роблячи чимало помилок. Тим самим заплановану акцію було дискредитовано. Але загалом раднаргоспна система, за умови її вдосконалення, була ближчою до ринкових умов господарювання, ніж бюрократизована централізована економіка [25, с. 57-58]. Останнє, безумовно, йшло врозріз із інтересами номенклатури, адже ламалися командно-адміністративні засади управління.

Важливим здобутком реформи для Української РСР стало розширення меж господарської автономії. Під оперативним контролем її керівництва опинялося 97% валового промислового продукту республіки (1953 рік – 36%) [20, с. 311]. У відання РНГ переходили 2 тис. 570 підприємств і 456 будівельних організацій, до контролю облвиконкомів – близько 1,3 тис. промислових та 160 будівельних організацій [33, с. 222-225]. В адміністративно-управлінських апаратах РНГ в УРСР одержали робочі місця 13 тис. 800 чиновників. Хоча всі витрати мали покриватися за рахунок скорочення штатів підприємств та установ, підпорядкованих конкретному РНГ, з'ясувалося, що цих коштів бракує. Ситуацію пояснювали придбанням меблів, обладнання, автомобілів, ремонтом приміщень тощо [50, арк. 16-21].

Утворення РНГ спричинило збільшення управлінських штатів. Цьому сприяла їхня структура, котра включала апарати чотирьох рівнів: галузеве управління – об'єднання (комбінат) – трест – підприємство. Громіздким було керівництво РНГ, до якого входили голова, його заступники, начальники управлінь і відділів, директори підприємств і будівництв [17, с. 323].

Технічний перехід до раднаргоспної системи було покладено на партійно-державну номенклатуру, котра влаштовувала на вакантні посади «безпортфельних» колег-чиновників. Апарати РНГ оперативно обростали функціональними відділами, службами, бухгалтеріями тощо, виявляючи тенденцію до нарощування кадрового потенціалу. Лише трестів в Українській РСР

1964 року налічувалося 157 [41, с. 247]. Наприклад, штатний розпис Черкаської РНГ у червні 1960 року включав 354 працівників, а в жовтні того ж року – 514 [49, арк. 36, 86].

Масштабність структур РНГ спонукала до пошуку вдосконалення його апаратної системи. 1959 року провели укрупнення, створивши Всеросійську, Українську та Казахстанську РНГ з координаційними функціями. 1961 року територію Радянського Союзу перекроїли на 17 економічних районів, три з котрих припадало на УРСР [37, с. 372-374]. До Української РНГ входили 32 головні управління, кілька десятків управлінь і відділів. При ній діяли 39 організацій (інститути, станції, інспекції тощо) [35, с. 52-61]. Функціонували й непідконтрольні РНГ галузеві Державні комітети, що підточувало територіальну систему управління економікою [41, с. 206].

Визначальними були економічні показники реформ. Але в цій сфері поліпшення не сталося. Особливо невтішну картину представляло сільське господарство, де панував безлад. За офіційними даними, протягом 1957 року в радгоспах УРСР загинуло 9 тис. 592 голови великої рогатої худоби, 163 тис. 961 – свиней, 44 тис. 338 – овець, багато птиці (усього – на суму 42,6 млн. крб.). 1958 року аналогічні втрати обчислювалися 54,3 млн. крб., у першому півріччі 1959 року – 23,9 млн. крб. [51, арк. 106]. Проблеми ускладнювалися й тим, що створення РНГ спричинило великі витрати на перекидання номенклатурних кадрів. За першої можливості чиновники тікали з нового місця роботи в центральні міста. До 10% відряджених апаратників за всяку ціну поверталися в столицю. Часто їхній опір зводився до відмови перевозити сім'ї. Номенклатурну невдачу радгоспної практики виокремлює Л. Каганович: «Хрущов зіпсував гарну ідею... Його метою було одержати побічний, а, може, й головний ефект – перешерстити, перелопатити, перетрухнути кадри міністерств і відомств, місцевих органів і замінити «неблагонадійних» і невірних новому начальству іншими, своїми кадрами» [18, с. 377].

Ситуацію намагалися виправити за рахунок укрупнення адміністративних районів: 1958 року їх було 4 тис. 053, 1962 року стало 3 тис. 421. Потім створили виробничо-територіальні управління, які об'єднували аграрні господарства регіонів (у 1962 році – 961). Проте незбіг адміністративного поділу з виробничим породив нові проблеми [1, с. 493-494].

Лідер країни застосував волюнтаристські важелі. На його вимогу, голови РНГ подали пропозиції щодо штатів керованих структур із метою скорочення адміністративно-управлінського персоналу. В УРСР звільнили 16 тис. 690 керівних працівників, об'єднали 139 підприємств і 117 організацій; 298 установ переводилися на безцехову структуру, укрупнилося 302 цехи, ліквідували 14 трестів і 47 організацій [47, арк. 187-196]. Але виробничі показники не поліпшувалися.

Антиноменклатурною була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 25 вересня 1958 року «Про записку секретаря Карельського обкому КПРС тов. Лубенникова Л.І.» [39, с. 363-364], котра спричинила скорочення апаратних працівників завдяки ліквідації 10 областей, близько 600 міських і сільських районів, 7 тис. 465 сільрад та інших адміністративних одиниць. Роботу втрачали понад 100 тис. працівників. Але цю кампанію скорочення згодом нівелювали

неафішованим відновленням управлінських штатів. У підсумку адміністративно-управлінський персонал зменшився за 2 роки тільки на 0,7% [50, арк. 2].

Влада не одержала бажаного ефекту і від запровадження громадського нагляду за діяльністю чиновництва. Від 1959 року в первинних парторганізаціях промисловості, транспорту, будівництва, торгівлі, науково-дослідних інститутів і проектних організацій формувалися комісії партійного контролю за діяльністю адміністрації [32]. Але цей захід не прижився з об'єктивних причин, адже компетенція, права та повноваження комісій не були виписані, мотивації до праці їхні члени не відчували, керівники підприємств чинили опір їхній роботі, посилаючись на принципи єдності команди.

Скорочення номенклатурних штатів компенсувалося переглядом привілеїв номенклатури (зокрема, щодо поліпшення грошового забезпечення управлінців). Як зазначає В. Баран, система привілеїв становила невід'ємну частину владного механізму [34, с. 114]. Її використовували задля того, аби номенклатура не виявляла протестних настроїв через зміни. Не в останню чергу саме тому події другої половини 1950-х – початку 1960-х років посутньо не вплинули на природу комуністичного тоталітаризму. Загалом ефективно працювала схема самозахисту партійно-державної апаратної групи. Про її сутність свідчив у мемуарах М. Хрущов: «...Наша номенклатурна організаційна структура хибна» [45, с. 24]. Але спрямовані проти неї дії неодмінно викликали згуртування апаратних утворень, котрі не дозволяли розправу над «своїми». Номенклатура відчувала себе корпорацією з власними соціальними інтересами, котрі все частіше не збігалися з позицією політичного керівництва [29, с. 24].

Період 1956-1961 років характеризується кадровими перестановками на вершині політикуму. Особливої гостроти набула боротьба за владу в Кремлі влітку 1957 року. Червневий пленум ЦК КПРС увійшов в історію як такий, що засвідчив перемогу М. Хрущова над більшістю Президії Центрального Комітету, котру звинуватили у формуванні фракційної «антипартійної групи». Критикуючи керівника партії за грубощі, волюнтаризм, ігнорування колегіальними засадами, опозиціонери нагадали й про номенклатуру. Так, Д. Шепілов заявив, що М. Хрущов перетворив Секретаріат ЦК на свій орган, котрий діє незалежно від Президії, влаштовує там дискредитацію і проробки [16, с. 184].

Проте гору взяв лідер партії. Вочевидь, не рахуючи вдалим психологічних ходів хрущовців, визначальну роль відіграли настрої делегатів пленуму, більшість із яких склали обласні та крайові секретарі партії. Представляючи впливову регіональну номенклатурну ланку, вони віддячили М. Хрущову за призначення на посади. Разом із тим керівники провінційних структур продемонстрували свої дійсні можливості впливу на політичні процеси. Отже, пленум зафіксував зміцнення номенклатури регіонального рівня. Захистивши першого секретаря, керівники республіканських парторганізацій, крайкомів, обкомів употужнили також власні позиції.

Усунення з політичної арени міністра оборони Г. Жукова восени 1957 року з приводу (небезпідставного) ігнорування ним партійно-політичної роботи в Збройних силах іще більше посилало владні позиції М. Хрущова. Відтепер для нього головним критерієм відбору керівників стала особиста відданість і внесок у перемогу над конкурентами [24, с. 96-97].

На нашу думку, процес став наслідком «підпирання» влади другим (обласним і крайовим) ешеленом секретарів, що підтверджує зростання сил і амбіцій регіональної ланки партійно-державної номенклатури. А. Сушков визначає ці події як «кадрову революцію» в центрі [40, с. 42-49]. Напруга в оточенні М. Хрущова спричинила 1959 року невдоволення роботою Секретаріату ЦК КПРС і відповідального за кадрову політику О. Кириченка. Останній перестав головувати в цьому органі. На початку наступного року О. Кириченка відрядили працювати в Ростов-на-Дону, із Секретаріату вивели ще п'ятьох секретарів. Наразі у Президії ЦК КПРС набув ваги Ф. Козлов – новий другий секретар ЦК [40, с. 112-119, 135, 145-162].

У лавах номенклатури Української РСР від середини 1950-х років відбувалися процеси ліберального характеру: зростав відсоток українців, які, крім Бюро і Секретаріату ЦК, мали переважну більшість в обласних комітетах партії, а також у Президії Верховної Ради та облвиконкомах. Проте їхня лояльність щодо Москви була незмінною, а «автономістські» настрої реалізувалися лише в проханнях надати більше прав на управління республікою. Як писав західний радянолог Дж. Армстронг, «партійна бюрократія України не є самостійною. Проте українська еліта користується широким простором, у якому вона може сама приймати рішення головним чином тоді, коли йдеться про регіональні справи» [33, с. 6,11].

Секретаріат ЦК КПРС далі розширяв коло компетенції регіонів, ухваливши 1960 року постанову «Про надання ЦК компартій союзних республік права вирішення деяких організаційно-партійних і бюджетно-фінансових питань». ЦК КПУ одержав право на ліквідацію і створення міськкомів і райкомів, зміни в штатах у межах фонду зарплати, відкриття і зупинення видання районних, міських і відомчих газет, затвердження кошторисів і проектів будівництва споруд партії та квартир її працівникам, створення чи скасування районів тощо [37, с. 10].

Протягом 1960 року ЦК КПУ схвалив пропозиції обкомів про запровадження 311 нових посад партпрацівників у виробничих установах, згодом центральна влада дозволила встановити ще 163 апаратні одиниці, у тому числі 125 – секретарів парткомів [48, арк. 50]. Відбувалося кількісне зростання місцевої номенклатури. Критикуючи роботу заготівельних установ, М. Хрущов у січні 1961 року відзначав, що в УРСР на один колгосп припадало 12 заготівельників, а всього цією справою займалися 127 тис. осіб [49, арк. 67-68].

Номенклатура виконувала покладені на неї обов'язки, оберігаючи тоталітарні засади управління за умов реформування. За таких обставин регіональні управлінці УРСР успішно розширювали власну автономію. Таким шляхом, на думку В. Даниленка, відбувалося реальне піднесення потенціалу української державності [11, с. 13].

Із часом психологічною реакцією апарату на реформи стали невдоволення й спочатку поміркований, а потім усе радикальніший опір нововведенням. На початку 1960-х років він набув характеру стійкої тенденції й надалі міцнішав. Формування партократичної держави значною мірою поглинало суспільство [34, с. 118-119], а ліберальні зміни не зачепили головного: політичного механізму компартійної гегемонії. Виконавчі структури домінували над представницькими. Чиновницький апарат, перебравши владні функції виборних органів,

запроваджував щодо них патронат, політична система в цілому підпорядковувалася номенклатурним працівникам.

Отже, є підстави констатувати присутні зміни в розстановці сил у партійному керівництві, що сталися на зламі 50 – 60-х років XX століття. По-перше, після розгрому опозиції «колективне керівництво» розвалилося, дискусії в Президії ЦК, як свідчать матеріали засідань цього органу, від 1957 року припинилися. По-друге, політично визріло нове оточення М. Хрущова, ставши рішучішим і самостійнішим. По-третє, номенклатура, зміцнивши владні позиції керівника, поставила його в помітну залежність від себе. Він це розумів, але мусив заgravати з нею. Загалом, організаційні пертурбації 1956-1961 років не змінили головного: партійно-державний апарат УРСР і надалі контролював політичну ситуацію та суспільні процеси.

Список використаних джерел

1. Административные реформы в России : история и современность / под общ. ред. д-ра. экон. н., проф. Р. Н. Байгузина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 645 с.
2. Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953-1957 : документы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 808 с.
3. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 гг.) : свидетельство современника / Г. А. Арбатов. – М. : Междунар. отнош., 1991. – 398, [1] с.
4. Білокінь С. І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / С. І. Білокінь // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 10 : Хрущовська «відлига» : передумови, реалії, наслідки : матеріали «Круглого столу», 23 лютого 2006 року / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 100–111.
5. Бобков Ф. КГБ и власть / Ф. Бобков. – М. : Ветеран МП, 1995. – 384 с.
6. Бордов Р. Новый экономический курс Советского Союза (1953-1960) / Р. Бордов. – М. : Изд-во иностранной л-ры, 1960. – 170 с.
7. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр. / М. В. Брегеда. – Миколаїв : ТОВ «Фірма Іліон», 2010. – 187 с.
8. Быков В. В. Партийное требование к руководителю / В. В. Быков. – М. : Московский рабочий, 1964. – 40 с.
9. Верт Н. История советского государства. 1900-1991 : пер. с фр. / Н. Верт. – 2-е изд. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.
10. Горкин А. Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии. Стенограмма лекции / А. Ф. Горкин. – М. : Знание, 1956. – 32 с.
11. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період Хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Вип. 14. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 3–17.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 15, оп. 2, спр. 1551.
13. Дядиченко В. А. Развитие исторической науки в Украинской РСР / В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. – К. : Наукова думка, 1970. – 80 с.
14. Журавлев В. В. XX съезд КПСС и его исторические реальности / В. В. Журавлев. – М. : Политиздат, 1991. – 416 с.
15. За высокую идейность и художественное мастерство украинской советской литературы. На партийном собрании писателей столицы Украины // Правда. – 1956. – 4 декабря.

16. И примкнувший к ним Шепилов : правда о человеке, ученом, воине, политике / сост. : Т. Толчанова, М. Ложников. – М. : Звонница-МГ, 1998. – 164 с.
17. История государственного управления в России : учебник / под общ. ред. проф. Р. Г. Пихои. – изд. 3-е. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 384 с.
18. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника / Л. М. Каганович. – М. : Вагриус, 1996. – 574 с.
19. Колесников П. П. О работе с кадрами / П. П. Колесников. – М. : ОГИЗ, 1956. – 64 с.
20. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; пер. з анг. В. Івашко, В. Корнієнко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
21. Кульчицкий С. В. XX з'їзд КПРС – переламний пункт в історії радянського комунізму / С. В. Кульчицкий // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 106–128.
22. Курносоев Ю. А. Динамика социально-классовой структуры общества развитого социализма / Ю. А. Курносоев. – Х. : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. – 280 с.
23. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів : ЦПД, 2011. – 420 с.
24. Лозицкий В. С. Політбюро ЦК КП України : історія, особи, стосунки (1918-1991) / В. С. Лозицкий. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
25. Ляшко А. П. Груз памяти : Трилогия. Воспоминания / А. П. Ляшко. – К. : ИД «Деловая Украина», 1997. – Кн. 3. – Ч. I : На ступенях власти. – 2001. – 392 с.
26. Мартанус Р. В. Социальное управление : кадры и кадровая політика / Р. В. Мартанус. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 142 с.
27. Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и др. документы / под ред. А. Яковлева ; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Млечин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М. : МФД, 1998. – 848 с.
28. Морозов Б. М. Создание и укрепление советского государственного аппарата / Б. М. Морозов. – М. : Госполитиздат, 1957. – 216 с.
29. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.) / В. П. Мохов. – Пермь : Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
30. Наумов В. П. «Дело» маршала Г. К. Жукова. 1957 / В. П. Наумов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 86–87.
31. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени : документы из личного фонда Н. С. Хрущева : в 2 т. // Открытый архив : справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985-1996 гг.) / сост. И. А. Кондакова. – 2-е изд, доп. и испр. – М. : РОССПЭН, 1999. – 303 с.
32. Нові організаційні форми партійного контролю // Зоря Полтавщини. – 1959. – 18 липня.
33. Политическое руководство Украины. 1938-1989. Документы современной истории. Документы советской истории / сост. : В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М. : РОССПЭН, 2006. – 544 с.

34. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002-2003. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – 2003. – 440 с.
35. Положення про Українську Раду народного господарства. Затверджено Радою Міністрів УРСР 11.03.1961 // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 7 : 1961 рік. – К. : Держполітвидав, 1964. – С. 52–57.
36. Почему культ личности чужд духу марксизма-ленинизма // Правда. – 1956. – 28 марта.
37. Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953-1964 гг. / сост. : О. В. Хлевнюк [и др.] ; МГУ имени М. В. Ломоносова, факультет государственного управления [и др.]. – М. : РОССПЭН, 2009. – 773, [2] с.
38. Советский, подлинно народный, строй прочен и непоколебим // Правда. – 1956. – 8 июля.
39. Справочник партийного работника. – Вып. 2. – М. : Госполитиздат, 1959. – 552 с.
40. Сушков А. В. Президиум ЦК КПСС в 1957-1964 гг. : личности и власть / А. В. Сушков ; науч. ред. А. В. Сперанский ; Институт истории и археологии Уро РАН. – Екатеринбург : Уро РАН, 2009. – 386 с.
41. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953-1964 рр.) / В. І. Тимцуник. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
42. Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби «ліберального» тоталітаризму в СРСР / О. О. Траверсе. – К. : ІП і ЕНД, 2010. – 268 с.
43. Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 10 : Хрущовська «відлига» : передумови, реалії, наслідки : матеріали «Круглого столу», 23 лютого 2006 року / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 236 с.
44. Фролов Ю. Крушители империи СССР. – Кн. 4 / Ю. Фролов. – Донецк : «Донеччина», 2002. – 480 с.
45. Хрущев Н. С. Воспоминания : избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – М. : Вагриус, 1997. – 512 с.
46. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1, оп. 17, спр. 74.
47. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 24, спр. 4732.
48. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 5412.
49. Там само. – Оп. 31, спр. 1484.
50. Там само. – Оп. 46, спр. 7290.
51. Там само. – Спр. 7338.
52. Шаповал Ю. І. Емблематична доповідь Микити Хрущова / Ю. І. Шаповал // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 10 : Хрущовська «відлига» : передумови, реалії, наслідки : матеріали «Круглого столу», 23 лютого 2006 року / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 86–89.

GOVERNING STRUCTURES OF UKRAINIAN SSR AT THE TURN OF POST-STALINIST DECADES

The period of the half of 1950 – early 1960 was decisive during ten years of Khrushchev's de-Stalinization. It occurred at that time when the official Stalinist criticism described the ideological and organizational boundaries. The condemnation of crimes of the past acquired a particular of system. Attention of public opinion was focused on the elements of the political system, which was considered as a distortion of true socialism and it was a must to get rid of. As a result, having protected the fundamental principles of the Bolshevik totalitarianism at the turn of 1950-1960 years governmental body of CPSU preserved its leading positions in society with the help of strengthening of the position of the ruling regime. In his article the author explores pros and cons of the evolutionary processes among the Ukrainian state ruling nomenclature, mainly based on documentary sources which showed its impact on the process of de-Stalinization, eventual inability to change the totalitarian nature of communism was defined, despite the attempts of liberalization and democratization of socio-economic and socio-political regime of the time of the Khrushchev "thaw". The qualitative and quantitative changes in the administrative and managerial staff nomenclature of Ukrainian SSR were analyzed in the article and they showed the main directions of their activities and efforts to review the principles and methods of influence on the public, trying to act according to the new needs in terms of ideas declared in the top government which directed the construction of a communist society in country. Substantial mutual dependence of nomenclature of Moscow and Kyiv regional managers was depicted, the examples which show how the relationship between different levels of party-state apparatus which provided liberalization processes caused by the regulations of XX and the XXII Congress of the CPSU were modified.

Reformed party subjected to critical evaluation because of the sincerity of ruling bureaucracy attempts to solve current issues both political and socio-economic trends. As the events of the second half of 1950 – beginning of 1960 did not significantly impact on the nature of communist totalitarianism, so far mostly pessimistic issued logical and natural outcome of the efforts of Khrushchev and his associates in the Ukrainian SSR, focused on changes in the social life of that time.

Keywords: *Ukrainian SSR, Communist Party of the Soviet Union (CPSU), the Communist Party of Ukraine (CPU), the Congresses of Party, the ruling nomenclature, Khrushchev "thaw", democratization, liberalization.*

Надійшла до редакції 20 січня 2017 року